Заглибина чужинецького підгір'я жевріла від пожовклих лип, мінилася солодким фіолетом туї, смарагдами дерлибану, зовсім наче золота церковна чаша, у яку з-за візантійських шиб глянуло сонце.

Віяло вже осінню. З промінними хвилями чергувалися невгамовні дощі. У пролісках гриби не давали себе настолочити: хрусталі леду в'їлися їм у серце.

Як зупинитися на цвинтарнім узбіччі присілка "Unsere Frau am Sand"[1], видно полоси всіх стежок, що падуть там з лісів униз. Щодня і щогодини являлися на них галицькі скитальці — у руках кийок від собак, почерез плече верета мандрівника. Карі і голубі очі томилися розкішшю чужого, немилосердного достатку, безліччю копиць на стернисках, блакитною сіддю спілих слив у тьмавій зелені віття... Завидні зітхання молодиць, кашель старух подібні були до зляканих окликів дітей, кинених у лісову гущу, слова ридали без сліз, півбожевільні у дальніх отсих просторах, під грізно насупленим чужим небом...

Нестерпна туга бичами гнала мене з хати. Я блукала, здригаючись перед отсим вкритим лютою проказою тілом Йова. Мрілися мені цілющі роси на яругах, слова надлюдську міру, що перемагають насильство, якась на огнянім нозі серед громів і бурі поміч з висот...

Даремне, даремне!

Я не могла ніде заховатися перед неминучим. На всіх переходах переймали вони мене, сі привиди глибокозорі, виснажені довгими постами, як пустинники, жителі могил, що прогодовувалися іссопом.

Тямлю, все ж таки одній стрічі була я рада. Серед якоїсь мандрівки з химерною грою настроїв наскочила на мене Параска Гоголь, найкраща швачка Покуття. Ми звиталися тихими радісними окликами. Мені

приємно було видіти знову, як її молоде обличчя дише погодою і веселить все довкола, наче та приязна керничка у полі, сиві очі з горіховими пружечками всміхаються і лагідною силою і як все в молодиці радіє: туге тіло й куценький киптар, ще й звабливо весела фота, ніби сама витязька весна. З обновленою цікавістю моєї приязні я замітила, що Параска порушується дещо незручно, а через те зовсім по-новому мило, як той, котрого ім'я має: гоголь, птаха степів.

— Ходімте, Парасочко, д'хаті, треба огрітися, пообідаєм.

— Отсе ж вам жменя горішків, щоб не попадати голіруч на новосілля.

Біжимо поневолі осипистими лісовими спохиллями, фота Парасчина обхвачує краєвид, як полум'я. Беру молодицю за руку з нез'ясованим зітхненням пільги.

Добиваємося хати; тут натоплено, страва готова, але з чужої обстановки повіяло нехіттю, і нагло торкнений жаль обсновується гадюкою кругом серця.

Сідаємо проти себе, мовчанка.

— Щось мені видиться, Парасочко, що ми отсеї скитальщини не пережиємо.

— Бог з вами, панечко! — розсміялася дзвінко, як з доброго жарту.— Чим лучше тисне, тим пружніші чинимося.

Крізь вікно видно скошені поля і хмари, навислі над ними. Голос Параски засновується легкою імлою.

— Я лишилася в тяготі, чоловіка взяли до війська, у вісімнадцять неділь по ньому найшлася дитинка. Коли б він жив, навколо світа шукав

би за мною. До суду-віку з-під таліянських гір не відозветься! А я, бачите, ще живу і хочу колись знову бути у Петрові, на моїм обійсті.

— Писем про нього не було?

— І найменшої повісточки. Як у воду, на крутіжі, канув. Вже мене стрийна до такого тут посилали, що примівки діє, але я не пішла. Той примівник мій, що мене вродив!

Аж тогідь під Успеніє у сону звидівся: нібито йду я через наш старий сад, а мій Тодір під яблінков ліг на лівий бік, чорнов мантлев укрився, каже д'мені:

— Видно мене з цеї стежки, Парасочко?

— Видно,— повідаю.

— Піду ж я так, щоб мене більше ніхто не зувидів.

Гляджу, сад пустий...

— Та чи думали ми коли, небого, що нас доля пожене у таку далеч?

— Чому не думали? Як он та війна мала учинитися, то худоба віщувала вперед чоловіка. Рикала, аж сум побирав, що пастухів муть брати від неї, що смерть недалеко, побійця... Котюжка клала голову до землі, слухала і все розуміла. А люди й собі задуріли чисто — прийде сусід д'сусідові і не знає, що казати... Кожде гостем у хаті крутилося, блудом блудило, гей перед тічнею утікало...

Начеряла ложкою злегенька, з честю, хвалила се і друге. Коли ж після обіду ми роздякувалися, вона усіла в осіннім промінні, напів із дощем розсипанім на ситі шиб, і оповідала далі:

— Прийшло т о т о[2], і ніхто ся в селі не втримав, кожний йшов де очі несуть, аби далі. Завернула й я дитину в оцес сардак, йду з людьми в ліс. Кулі так фівкають, як кані перед дощем, щось трахнуло в мене — чую, кров по плечу капотить... Мій кум тащив міх муки, то я відвинула сардак, кажу:

— Куме Йване, гляньте-ко на моє плече!

Він як узрить, як метне собою в ліс! Муку лишив, так керви злякався.

Насилу тягнуся вперед, не озираюся на дитину ані раз... Думаю, вмерло — бо ані щеберне. А воно тільки злякалося сильно, біле, як імла, очі в одну міру.

Стрінувся побережник:

— Тобі що, Параско? Ти чого так пожовкла?

— Ой, мене, дєдику, куля вдарила — не донесу я себе д'неньці!

— Давай тут, сирото, дитину, бо меш вмирати.

Взяв Василька на одну руку, мене обхопив другою, притягнув нас хто знає як до своєї хати. Я лежала цілу добу в горячці такій, що світа не спізнавала. Другого дня зранку прочумалася крихітку — чую, наскочили купою жовняри і наші люди — ті копають шанці, а тамті стріляють поза людей. Гляджу по хаті — побережника нема. Полізла я через поріг на колінах, один раз руками, другий раз зубами дитину держу. Аж на третім селі своїх найшла; була ніч, уже всі спали на лані. А лан був мочар, пропасниця вхопила, з дрожі кинуло в піт, аж хустка мокра.

На другий день займили нас жовняри і погнали. Хто мав воли, хто коні, а хто самотяж, везли хліби, лудиннє, бараболю. Одною водою жила я від Петрова аж до горів — а так до нас сі гори, як онде... хмарка

мроїть! Вісімнадцять миль мус було йти з дитиною при грудях до Ворохти. Ой, панечко, як тіло від поту сіклося! Бо то ми самі сорочки прядем, наші ткачі тчуть, ряднина груба, кожний рубець як зубами муляє. Йду, ніхто не знає, як я терплю. Набрали люди на фіри хліба, фасолі, солонини, а я вийшла з ліса гола, як свята.

Той нахвалюється: я собі муки захопив! Тамта веселиться: я крупицю тащу! А ти ж Параско, як?

— А я,— кажу,— дитину собі взяла.

Йшли ми без спочивку, варти обмінювалися і гнали, а прийде ніч — випросимося, то люди постають дорогою, хто кийком підопреться, а хто й так передрімається, стоячи. Всю дорогу порохами обкурило, худібка рикає, діти кричать як ніч так день.

Пригнали нас до Ворохти, стали те пекло на залізницю заладовувати. Багато нас тоді вже не стало, падали люди на ходу, як мухи, де там вже смерть попала: в лісі, в полі, чи при дорозі... Такого гайвороння летіло за нами, як на весілля...

А в Ворохті неня стягнули з себе крайочку та корову нашу ув'язали на ній, повели. Продали жидам, що вже ждали нас там, як галич, за двіста корон. Корова була з телятком, саме на порі, то неня шкодували по вагонах її збавляти. Як лялька була, що на молоко добра, що на телята!

Приїхали ми через тиждень на Морави до цегольні, бодай не згадувати! Тоді цілою купою кинули нас на Гмінди. Я нездужала від тої давньої рани, ховалася по людських возах, щоби доктори не завдали за доски. Як ведмідь на маржину, так на християнина шпиталь! Я так годі слабіла! Що увиджу, як обід несуть, то завинуся коцом, аби мене тота пара не обійшла...

— Жива ще ваша Параска? — щораз питають люди мойого дєдя.

Вони відповідають щось тихцем, бо голосу не чути.

Бог поміг, прочумала я.

А дєдьо були босі, на Моравах хтось чоботи їм украв, ще й фіру одної вдовиці пантрували декілька ночей на дощеві. Стали вони від захолоди нездужати. В бараці студінь, іней по стінах, то прийде вечір, онучі на грудях грію, померзлі ноги дєдьови обкручую. В четвер насилу зігнали їх жовняри до купелі, а в неділю їх похоронили.

Ще тогідь, як збирали до війська старих, я так побиваюся, аж на очі не виджу. А вони кажуть:

— Та йди, дурне, мене шандарі не озмуть, за мною черв'яки глядять!

Правду говорили...

У суботу біжить дівка з шпиталю від тата:

— Вже йдіть, одягайте!

Найшли ми шматтє нелатане, купили шапку, неня мали ще шлюбну перемітку свою і мою. Підстелили ми під тіло скатертину, вкрили татови руки маминою переміткою, а моєю ноги їм обвили. А забора не віддирали-смо. В нас кажуть, що не мож давати з забором в яму, бо увесь рід за мерлим туди ж забереться. Наші мама не дерли перемітки.

— Нехай кличуть нас з собою до одного! — голосили.

Ходжу, руки ломлю, не знаєш, де ся подіти:

— Через чужу фіру пішли тато в гріб!

На другу ніч сняться вони мені:

— Ти собі, Параско,— кажуть,— не жалуй, що мама дали забір. Я лиш Василька собі озьму, більше нікого не займу.

(Дуже до дитини змилувані були...)

А дитина мов ніколи нічого, грається, гоготить.

— Де дідо, Василечку?

— Нема діда,— лепече,— дід пай-пай!

У Доці Нижник захоріла дівчинка, і вона ховала її у кожусі на хорах цілі дві неділі. Аж раз не встереглася — доктор переймив, записав. Доця розізлилася (дуже причеписта жінка була) та й каже:

— Або то одно тілько хоре? Як беруть моє, най беруть усі!

Казав доктор шпитальським дівкам класти градуси всім дітям на нашому бараці. Мойому Василькові сам поклав. Йно приступив — як не напудиться маленьке, як не затріпоче собою! Сю мить градуси скочили вгору.

Озвірився доктор на мене:

— Дай дитину, бо тебе озмуть до арешту і всім Гоголям не дадуть їсти.

А я кажу:

— Або то я маю сина, що не ставився до бранки на той час?

Він ще пристає:

— Віддай, по-доброму говорю, бо будеш заперта. То дитина дорога, цісарський жовнір, розумієш?

Обернувся ід дверям, зверещав:

— Санітети, сюди!

Я йому тоді:

— Тобі зась до мене! Як я вісімнадцять миль несла сю дитину у плече ранена, то не було форшпана під мене, а тепер є санітети під мою дитину?

Буркнув мене нехрист у груди, як той лютий звір погнав.

— Буркай,— кричу,— не буркай — не дам!

Налякалася дитина сварки, як тільки її сорочечку розстібаю, за руки ловить, не дає...

У неділю обідали ми вкупці. Мій Василько все мені ложку з рук озме, сам їсть, лиш аби-м му зачернула і мисчини. Він так весело дивиться, аж я допімнулась у сестер:

— Мой, дівки, чого не обзиваєтеся до моєї дитини?

Тільки я отсі слова, а воно зразу ущухло... подивилося горою в одну міру, як на тих полях у Петрові, зітхнуло гей старець, а сльози з очей аж до вушка капотять.

— Нене,— кажу,— дивіться, як Василько зів'яв... Щось мене страх бере... Чи не вмирати хоче?

— Та йди, дурна, дитина щось зазріла на стелі та й міркує по-дитинячи, а ти гинеш!

Поклала я його на соломі, він легенько потягнувся — і холоне...

Як не заголосять неня тоді! Як не зломлять руки! А Настя, найменша сестра, плаче-вмліває:

— Василечку, не кидай нас, ой, не кидай, зозуленько! Та вона тебе ранена принесла в такий дальний світ, а ти умираєш?

Відплакала його Настя, ще з годину дивився.

Прийшла дядина, подала свічечку, тоді воно тихенько зажмурилося і вснуло навіки... Як коли б хто ножем зарізав — і пішов.

Пошила я сорочинку з крижма, крайчиною оперезала, і ялинки гильок сестри принесли, сухозолотом вбрали. Лежить мій Василько, такий делікатний!

Я тоді для цісаревої уставки вишивала, дуже поспішали мене пани, то я всю ніч при мерцеви дзьобала тоті ниточки, як волосочки. Наболівся мій Василько за свій вік не по-дитинячи, то я гей парубкови молитву йому наняла. Нехай, його мучену смерть обійду гідно з моїм родом!

Ні місяця, ні зірки, поснуло всьо, йно дяк чита псалтиру при Василькові, а я дзьобаю. І лавочки вивела рівненькі, зібрала білими нитками, а зашила чорними.

Ніби тільки звиділася мені та дитина.

Прийшла я з похоронів така безсила, вже й не годна скинути з себе чобіт. Чую, горячка мене ломить, плече розболілося...

Побіля мене сів наш дозорець, смикає вуси:

— Ой, щось ти, небого, дуже горяча, треба мендувати санітетам... Може б, ти прийшла до мене побалакати, то я горівки тобі дам? Ти розумна молодиця.

— Та я горяча, бо ще жию. Ідіть геть, що вам до мене за право?

Блимнув тими очима, як сатана.

— Я нинька маю право до тебе, бо ти пашиш, як грань!

Зачув мій стрик тоту пересправку — насилу шибеник відстав.

Я дуже плакала за тою дитиною, ніяк не могла вгамуватися. Йду я раз дорогою, а той сам дохтор мені навперейми:

— Щось у тебе очі червоні, молодице! Будеш мати віспу! Ти в сотнім бараці, а?

Вийняв з кишені книжечку, записав.

Загомоніло між нашим родом, як в улію: "їдь та й їдь! Приписуйся на роботи куди хоч — до Данії, на Чехію, на Мораву! Тут тебе борзо зі світа зженуть за татом та й дитинкою!"

Їхали люди, поїхала і я.

Є на тій Чехії фільварок, Колозорки, з Бріксу невилазна дорога болотами. Йно ми зітхнули до Бога, що дах над головою, ті, що там вже були на роботах, скричали з порога в один голос:

— Людоньки, волілиби-сте посідати під колію, зачім мали вас до того пана везти! Бо коби то пан — а то жидівський посіпака! У нього ніхто не удержиться, і він собі добре на тім профітує. Прийдуть одні з Гміндів, оброблять весну, не зможуть вибути, втечуть, заліг пропаде, то зараз пришлють других з Хоцня, оброблять сапаннє, Фольфсберг обійде жнива, а Гая осінь. Ніхто зразу не дістає собі плати, цілий місяць роботи на заліг для себе "справець" відтягає. А потому голодом морить, нагаями пражить, поки нещасне не втече ніччю лісами, у які там дебри, щоб шандарі не переймили, бо контракт переломлений і пан на втікача право має!

А тамтой собі радісінький, що даром оброблена весна, літо, осінь, що робітник не переводиться... За чим ще вас тут, люди добрі!

Знаємо вже, який наш пан, але пробуєм.

Як ідемо на сійбу з міхами насіння, що волічуться з плечей до землі, то як хто припочине стілько, що жучок на листкови, "справець" залізною "бігою" підганяє. Б'є, б'є до вечора, аж сам умліває. О Боже, він нашим людям виклинає як тілько сам хоче, і на нього права нема!

Як трафився день дощовий, то він нас посилав каміння розбивати. Бо то там у них є декотрі такі поля, як цвинтарі,— камінюки здоровенні гей копиці, а такі гладкі, ніби у Прутови на лютій глибині. Казали чехи, що колись туди йшло море і понаносило он ті велетні.

Той пан, що його фільварок був, будував собі палату на одній горі, на високому виступні поміж смереками та струмочками. Ми се камінне товкли на лані зубчатими палками і виносили на плечах туди, на підвалини.

Прийшов Великдень, а справець з бігою у дверях:

— Ану, виходь сяка-така! (Самі жінки були...)

— Не підем нинька, пане справець, бо це у нас роковиця, раз до року! А як будете гнати на роботу, то всі йдемо від вас!

Став червоний як жар, трохи під ним трава не йметься:

— Пождіть! Я через годину шандарів на вас пущу!

Ми у Великдень під байнетами тото каміння у кошілях на гору носили... Такий зойк був, Боже наш!

Перебула я в Колозорках два місяці, а тоді одної ночі без плати, без паперів, простоволоса втекла. І от інов я рік на Гмінді, шиткою проживаю.

— Ви тих узорів, певно, сотками знаєте, Параско?

Усміхнулася крихітку гордо:

— Я їм сама ліку не тямую! Якби хотів числити, го-го! Самих переміточних є двіста. А ще яка сила-силенна всяких всячних! Драбинкові, колені, грушкові, дзьобані мачком, прунечкові, чорнобривки, крилаки, гуцулочки, полушевкові, мачкові серединки, чотири рожі, лапками, гребінчасті... За день би не переговорив! А є також — пані знають? — узір Великдень... Бо тоді одній дівці в Колозорках звиділася у плачу така шитка, як малюнок... Дуже ми собі її уподобали. Ой, я таку маю охоту до шитки, що раз! Як дома на вечірках прядуть дівчата, то я всіх підганяю:

— Живень прядіть, гей, бо я хочу шити та й дуже!

Смеркало. Параска розпростувалася, стиснула кріпкі руки жменями, заговорила впівголос:

— Ех, так мене движе, Господи! Всю роботу в своїм краї поїла б! Десь там нивка банує за мнов, пчілки ждуть по лісови, кужіль павутиннєм знялася... Коби до хати! Земля у нас як медом змащена, що не згадаю, всього дасть...

— Погоріло, кажете? У лісі смерек кілько? Сувої в ямах погнили, отару гей фуфелиця звіяла? Нехай, що так! А я лихій годині навкірки ще тонших мітків напряду, овечок ще веселіших викохаю!

Сміялася захоплююче, з блиском творчої розкоші в очах, із-за свіжих уст світили перлами міцні малі зуби. Стояла так, кріпка, тривка, з надміром сил, що бралися в тисячний раз строїти нове життя на згарищах минулого, зеленими гілками закосичувати трагічне вчора із його глибин добувати золоторясну красу, навдивовижу небу і землі.

Я дивилася на мою гостю мов торкнена божественним видивом. Душа стрепенулася в мені до дна і видала з себе тон чистий та високий, як "аллілуя" на досвіті тої одинокої ночі, коли народ кличе розп'ятого з небесного вирію.

Се ж бо стояла переді мною не городенська виселена швачка, але невмируща Україна моя, тисячу літ бита за коси до землі, волочена по тюрмах і гаремах, по чужих нивах, неплачена робітниця — босоніжка... Мені сплили до серця усі вітхнені слова, за простибіг розсипані по світі, і ними витала я, знемагаючи від щастя, мою на смерть обречену любов.

Не крячте, галки, під чужим небом, соловій дзвінкої співає!

[1] "Наша пані на піску" (нім.).

[2] Війна.